

Hans Blom

Politiek versus historie

NIOD maakt onderscheid moraal en wetenschap

De Academische Boekengids 36, december 2002, pp. 4-5, 7.

Kan het NIOD rapport over Srebrenica de toets van de wetenschappelijke kritiek doorstaan? En moeten historici eigenlijk wel in opdracht van de regering werken? NIOD directeur Hans Blom: 'Als de samenleving met zoveel klem om wetenschappelijk onderzoek vraagt, dan hoort de wetenschap in beginsel positief te reageren.' Michiel Baud, auteur van het onderzoek naar Jorge Zorreguieta, reageert.

In het licht van de dood van vele duizenden moslims was het onverdraaglijk dat onduidelijk bleef wat er nu precies was gebeurd, voor, tijdens en na de val van Srebrenica, en hoe het zover had kunnen komen. Welke verhalen berustten op waarheid? Wat was verzinsel en wat geruchtvorming op grond van halve inlichtingen? Pogingen om een onafhankelijk onderzoek in internationaal verband van de grond te krijgen, mislukten. Vervolgens benaderde het eerste kabinet Kok in augustus 1996 het NIOD om zo'n onderzoek vanuit Nederland te verrichten. Dat gebeurde in een politiek en emotioneel sterk geladen atmosfeer. Sinds de val van de safe area - waar in het kader van de United Nations Protection Force (UNPROFOR) Nederlandse militairen aanwezig waren (Dutchbat) - en de massamoord in de omgeving van de veilige zone in juli 1995, was het onderwerp niet uit de publieke belangstelling geweest.

Van meet af aan was duidelijk dat het hier ging om een onderzoek met een zeer sterke politieke lading dat zich, op het snijvlak van politiek en wetenschap, onder blijvende media-attentie zou voltrekken. Ook de presentatie van de onderzoeksresultaten werd door de politieke lading gedomineerd. De media-aandacht was enorm, nog geen week na de presentatie trad het tweede kabinet Kok af. De vraag dringt zich op of het onderzoek nog wel de predikaten onafhankelijk of wetenschappelijk verdient, en of het wel verstandig was van het NIOD om deze opdracht, afkomstig uit de politiek, te aanvaarden.

De opdracht en het onderzoek

Om te beginnen bij het begin, bestuur en directie van het NIOD waren in beginsel tot dit onderzoek bereid omdat het naar hun overtuiging ging om een in de samenleving breed gedeelde vraag naar zorgvuldig en onafhankelijk onderzoek: een wil om te weten. In zo'n situatie behoort de wetenschap, ook al zijn de risico's groot, het niet te laten afweten op straffe van maatschappelijk isolement in de ivoren toren. Wel mogen, ja moeten voorwaarden worden gesteld met betrekking tot onafhankelijkheid, toegang tot de bronnen, materiële armslag en publicatie van de onderzoeksresultaten. Aan die voorwaarden werd naar ons oordeel inderdaad voldaan.

Tijdens de onderhandelingen rees wel de complicatie dat de oppositie - anders dan toen nog naar een onafhankelijk internationaal onderzoek werd gestreefd - de voorkeur aan een parlementaire enquête ging geven. Dat kwam het NIOD op het verwijt te staan van politieke interventie ten gunste van het kabinet en de regeringspartijen. Hoewel dat geen enkele rol had gespeeld, politiseerde dit verwijt het onderzoek nog meer. Op zich was dat een argument om alsnog van het onderzoek af te zien. Maar in de nieuw geschapen situatie kon dat eveneens als een politieke interventie worden uitgelegd, zij het nu ten gunste van de oppositie. Er zat niets anders op dan deze dimensie te laten voor wat zij was. Er waren overigens goede gronden om niet voor een parlementair onderzoek te kiezen. In het buitenland zou zo'n onderzoek nauwelijks uit de voeten kunnen. Bovendien was het parlement, naar het zich liet aanzien, zelf een niet onbelangrijke partij in de te onderzoeken gebeurtenissen.

Tijdens de onderzoeksfase vroegen natuurlijk vooral de onderzoekstechnische en wetenschappelijke complicaties van het onderzoek de aandacht. Duidelijk moge zijn dat ook in dit opzicht sprake was van een risicovolle onderneming. Er lagen vooral veel voetangels en klemmen rond de bronnen, altijd een kernpunt in historisch onderzoek. Toch wil ik me hier vooral richten op de vraag naar de invloed van de politieke setting van het onderzoek. De onderzoekers hebben in dit opzicht, opmerkelijk genoeg, de noodzaak tot verweer tegen vermeende pogingen de onderzoeksresultaten te beïnvloeden, niet als het grootste probleem ervaren. Omgaan met de tijdsdruk en de gevoelde noodzaak tussentijds over het onderzoek niets naar buiten te brengen, was veel moeilijker.

Er waren goede redenen om inhoudelijke tussentijdse rapportages achterwege te laten. Deze zouden het nog lopende onderzoek in gevaar kunnen hebben gebracht. Juist bij zo'n gevoelig onderwerp zou het uiterst ongelukkig zijn geweest eventueel later met correcties te moeten komen. Verder zou de samenhang van factoren door deelrapportages uit het zicht hebben kunnen raken. Maar het ontbreken van tussentijdse rapportages belemmerde helaas het normale intellectuele verkeer met andere onderzoekers. Het verhinderde discussie over deelresultaten of concrete onderzoeksproblemen in collegiale kring. Het leidde ook tot een niet altijd gezonde sfeer van geheimzinnigheid rond het onderzoek. In de publiciteit bleef de aandacht voor alles wat met Srebrenica samenhang groot. De voortdurende afwezigheid van de NIOD onderzoekers in die publiciteit was frustrerend, juist omdat de

vraag groot was en er, vanuit een kortetermijnperspectief, vaak wel degelijk een zinvolle informerende bijdrage geleverd had kunnen worden. Dit was niet goed voor het imago van de onderzoeksgroep en van het NIOD.

Naarmate de tijdsdruk toenam, werd dit erger. In het begin was weliswaar duidelijk gemaakt dat zorgvuldig en degelijk onderzoek tijd vergt. Bovendien was expliciet opgemerkt dat de vele nog niet direct in hun consequenties te overziene dimensies van het onderzoek het onmogelijk maakten te zeggen hoe lang het precies zou duren. Maar naarmate de tijd verstreek nam het ongeduld toe. Niet onredelijk werd na ruim anderhalf jaar de vraag naar de tijdsplanning opnieuw gesteld. Schattingen, hoewel met veel voorbehouden omkleed, gingen als gegevenheden functioneren. Mededelingen over vertraging, nieuw gevonden bronnen en tegenslagen werden moeilijker en moeilijker verkoopbaar.

Het rapport en de presentatie

Het onderzoeksresultaat is naar inhoud en vorm onvermijdelijk door de politiek beïnvloed. Toch beklemtoon ik dat de eerste ambitie van het NIOD en de onderzoekers is geweest om een historisch-wetenschappelijk belangwekkende bijdrage te leveren. Dat wil zeggen dat Srebrenica. Een 'veilig' gebied in de eerste plaats gelezen moet worden als een 'gewoon contemporair historisch onderzoek?', als een zo precies mogelijke reconstructie en verklarende analyse van gebeurtenissen. En dus niet als een politieke of morele beoordeling of appreciatie van die gebeurtenissen. Het was van meet af aan duidelijk dat hier een probleem lag. De vragen vanuit de politiek, de media en het publiek waren immers vooral politiek en moreel geladen. Verwacht kon dus worden dat het rapport gelezen zou worden met juist die vragen in het hoofd.

De auteurs hebben geprobeerd op dat probleem te anticiperen. Dat was niet gemakkelijk: iedere historicus weet hoe diffuus de grens is tussen historisch oordeel en politiek of moreel oordeel. Tal van buitenwetenschappelijke overtuigingen dringen op indirecte wijze in de wetenschappelijke verhandelingen van historici door. Een historisch-analytische conclusie over politiek moge naar vraagstelling en intentie mijlenver af staan van een politiek-ideologische uitspraak, bij eerste oppervlakkige lezing lijken zij soms bedrieglijk veel op elkaar.

Hoe nu met dat probleem om te gaan? De makkelijkste weg is het te negeren en de politieke appreciaties onbekommerd met de historisch-verklarende uiteenzettingen te vermengen. In feite werd dat in het publieke debat gedaan. Als politici of journalisten het verschil al onderkenden, verbonden zij de beschrijving en analyse van de gebeurtenissen zo direct met de eigen politieke of morele appreciatie ervan, dat het verschil nauwelijks herkenbaar bleef. Tot teleurstelling van de onderzoekers gaf ook het merendeel van de vroege reacties van wetenschappers hier blijk van.

Over het algemeen leest men in het rapport twee oordelen: het is hard over het Nederlandse besluit Dutchbat naar Srebrenica te sturen en mild over het optreden van Dutchbat. Daar is men het dan mee eens of niet. De vraag of de historische beschrijvingen en analyses uit het rapport juist zijn, is nog maar nauwelijks besproken. Ook wordt maar zelden onderkend dat het mogelijk is op grond van de historische uiteenzettingen in het rapport verschillende politieke oordelen te koesteren. Het rapport zet in de proloog met zoveel woorden uiteen dat het met politieke oordelen zeer terughoudend heeft willen zijn. Deze behoedzame formulering vloeit voort uit de al gesignaleerde ingewikkeldheid van het vraagstuk. De pretentie dat het rapport zich zou onthouden van politieke uitspraken zou daaraan geen recht doen. Maar natuurlijk was de intentie wel om politieke oordelen te vermijden. Niettemin hanteren velen het rapport als een soort politiek scheidsrechterlijke uitspraak. De kennelijke behoefte aan een gezaghebbende instantie lijkt het nogal eens te winnen van de drijfveer zelf zulke oordelen te vellen op basis van het aangereikte en geanalyseerde materiaal.

Een voorbeeld kan dit verhelderen. Het Nederlandse uitzendbesluit van 1993 wordt uitvoerig beschreven, in context gezet en geanalyseerd omdat het een van de verklarende factoren is voor de situatie waarin zich de rampen van juli 1995 konden voltrekken (niet: zich noodzakelijkerwijze zo moesten voltrekken!). Ook toen, in 1993, was dit besluit - hoewel met brede instemming begroet - niet onbetwist. Op de in het rapport gesignaleerde problemen was gewezen. Het is dan ook mogelijk de conclusie te trekken dat het een verwerpelijk en onverantwoord besluit was. Maar dat is geen dwingende conclusie. Het laat zich als politiek oordeel eveneens verdedigen dat de doorslaggevende reden om toen tot dat besluit te komen ook achteraf gezien honorabel was. Niets doen kon en kan als moreel onverantwoord worden beoordeeld. Dit was wat haalbaar was. De val van de enclave later en de massamoord zijn er ook niet rechtstreeks uit voortgevloeid. Allerlei appreciaties daartussenin, waarin de nadruk ligt op de voorwaarden waaraan voldaan had moeten worden, zijn eveneens verdedigbaar.

Hoezeer de Nederlandse politieke invalshoek zich bij de lezing van het rapport tot nu toe opdrong, blijkt ook uit het vrijwel negeren van de belangrijkste niveaus van analyse in het rapport. Het rapport benadrukt dat de val van Srebrenica en de massamoord alleen kunnen worden begrepen door naar de conflicten in het voormalige Joegoslavië te kijken. Vervolgens is de internationale bemoeienis met die gewelddadige conflicten onontbeerlijk voor enig begrip van de gebeurtenissen. Het gaat dus bij uitstek om niet-Nederlandse geschiedenis. In deze historisch-verklarende aanpak is Nederland alleen van betekenis door zijn rol in de internationale bemoeienis, als afgeleide van het tweede niveau van analyse dus.

Bij de aanbieding van het rapport op 10 april heb ik in het slot van mijn toespraak tevergeefs beklemd dat Srebrenica in de eerste plaats staat voor een tragedie op de Balkan en niet voor een affaire in Nederland. Uit de reacties in Den Haag zou men dat niet afleiden. In het beperkte kader van de Nederlandse inbreng in de VN operatie in Bosnië zijn het uitzendbesluit en het optreden van Dutchbat inderdaad van relatief groot belang. Daarover is in het rapport daarom ook veel te vinden. De meeste commotie is gewekt door de hoofdstukken over wat het rapport 'de strijd om de informatie' heeft genoemd. In het publieke debat is dat vooral 'de doofpot-affaire' gebleven, een term die in het rapport expliciet als onbevredigend is afgewezen.

De kern van de onderzoeksresultaten is dus niet het centrale onderwerp van het politieke en publieke debat geworden. Wellicht is de beslissing om in ruime mate tegemoet te komen aan de 'wil om te weten' hier van invloed geweest. Omdat juist in de Nederlandse bronnen zoveel te vinden was, konden Nederlandse onderwerpen in veel gevallen zeer gedetailleerd worden behandeld. Dat gold ook voor vragen die weliswaar in Nederland veel media-aandacht kregen, maar die dit uit wetenschappelijk oogpunt waarschijnlijk niet verdienden. Het mislukte fotorolletje bijvoorbeeld, is van elk wetenschappelijk belang ontbloot, maar kreeg toch - om goede redenen! - een eigen paragraaf van negentien bladzijden. In andere gevallen kon een gedetailleerde behandeling van vragen overigens ook wetenschappelijk bevredigend zijn. Thick description boort vaak een extra niveau van inzicht aan. Maar het geheel overziend moet de mogelijkheid onder ogen worden gezien dat deze keuze voor ruimhartig rapporteren waar dat kon, de zeggingskracht van het primaat van de Balkan geschiedenis en de internationale interventie heeft verminderd.

Het is daarnaast mogelijk dat de eigen dwingende kracht van de politieke setting van doorslaggevend belang was bij deze discrepantie tussen de centrale analyse van het rapport en de reacties. Wellicht is het naïef om te denken dat een wetenschappelijk rapport, hoe stevig onderbouwd ook, de aard van de primaire reacties in de samenleving wezenlijk zou kunnen veranderen. De opdracht tot het onderzoek kwam vooral voort uit de politieke problemen in 1995/1996 over de informatievoorziening inzake Srebrenica in Nederland en het affairepotentieel daarvan. Precies in die context zijn dan ook in 2002 de meest opgewonden reacties te vinden. Zij hebben weinig met de wetenschappelijke kerninhoud van het rapport te maken.

Dat geldt, dunkt mij, ook voor het op het eerste gezicht zo spectaculaire resultaat van het onderzoeksrapport: het aftreden van het kabinet. Dit kan op grond van de korte tijdspanne tussen presentatie en aftreden niet het resultaat zijn geweest van diepgaande bestudering van het wetenschappelijke onderzoeksresultaat. Zonder ook maar een moment de integriteit van minister-president Kok in twijfel te trekken (integendeel), lag aan dat aftreden dan ook vooral de globale bevestiging ten grondslag van een hoogst ongelukkig verhaal over het recente verleden, waarvan Kok zich al langer bewust moet zijn geweest. Het zijn de 7.500 omgekomen moslims die, los van het rapport, aan het onderwerp nog steeds zo'n sterke lading geven en elk debat erover zo'n explosief karakter. Terzijde merk ik op dat het maar de vraag is of de geschiedwetenschap er wel gelukkig mee zou moeten zijn als het onderzoeksresultaat wel op eigen kracht zo'n ingrijpend politiek effect teweeg zou hebben gebracht. Het zou het vak tot een doelwit van politieke beïnvloeding kunnen maken, waar het veel last van zou kunnen krijgen. Een directe koppeling (het bijna samenvallen) van politiek en wetenschap is niet waarop we zitten te wachten.

Tegen deze achtergrond verbleekt een ongelukkig aspect van de presentatie, waar ik oorspronkelijk nogal mee zat: de presentatiedatum vlak voor de verkiezingen. Ik was daar ooit een publiek verklaard tegenstander van. Er was ook een soort gentlemen's agreement met de opdrachtgever om dit te vermijden. Niettemin gebeurde het toch en onder mijn volle verantwoordelijkheid. Het is uit te leggen zonder dat daarmee tegelijk een verontschuldiging is gegeven. Met nadruk was de planning in 2001 om vóór december te presenteren. Helaas bleek gedurende de zomer dat tegenslagen bij de productie van teksten van voldoende niveau deze datum onhaalbaar maakten. De publieke uitstraling daarvan was heel negatief, in de eerste plaats voor die klungels van het NIOD die hun zaken weer niet in orde hadden. Maar ook voor het kabinet en Kok in het bijzonder, die (overigens geheel ten onrechte) verdacht werden van politieke manipulatie met de presentatiedatum.

De keuze van een nieuwe presentatiedatum stelde ons voor een soortgelijk prisoner's dilemma als bij het aanvaarden van de onderzoeksopdracht. De haalbare datum lag ongeveer een maand vóór de verkiezingen en was dus in strijd met mijn eerder uitgesproken overtuiging. Maar een datum ná de verkiezingen zou in de gegeven omstandigheden eveneens onverdedigbaar zijn geweest. Het zou, opnieuw volstrekt ten onrechte, de niet geloofwaardig te weerleggen verdenking hebben doen rijzen dat Kok het NIOD manipuleerde om de zaak over de verkiezingen heen te tillen, en dat het NIOD zich daarvoor leende. Zo dwong de situatie tot het negeren van deze tactisch-publicitaire overwegingen. Wat praktisch haalbaar leek, moest worden nagestreefd. Het had al veel te lang geduurd. Met kunst- en vliegwerk lukte het, al bracht het wat schoonheidsfoutjes met zich mee. Welke invloed deze datumkeuze heeft gehad, valt moeilijk te zeggen. Doorslaggevend zal het niet geweest zijn. Dat zou van overschatting getuigen van beslissingen van wetenschappelijke instituten.

De ambitie was een wetenschappelijk belangwekkend en verantwoord product af te leveren, dat tevens in ruime mate aan de publieksvragen tegemoet zou komen. Het inhoudelijke wetenschappelijke debat, als het al komt, is nog nauwelijks begonnen. De agenda van het politiek-publicitaire debat gebruikte het

rapport gretig maar is slechts in zeer beperkte mate door de inhoudelijke kernboodschappen ervan bepaald. Dat lijkt vooralsnog een wel erg mager resultaat voor een intellectueel en materieel gigantische inspanning.

Toch is het te vroeg voor de conclusie dat we dit voortaan beter kunnen laten. Wat nu gezegd kan worden, betreft de korte termijn. Wetenschappelijk zou er respons kunnen zijn. De schaarse eerste tekenen wijzen op tenminste onderkenning van de pioniersarbeid die in de bronnen is verricht. Als daar een interessant debat over de interpretaties en analyses bij zou komen, is de moeite zeker niet voor niets geweest. Hoewel van de parlementaire enquête moeilijk iets anders verwacht kan worden dan concentratie op Nederlandse onderwerpen, is wel mogelijk dat de inhoud van het rapport in die context van betekenis zal zijn. Er ligt een kans voor een terugblikkend debat op hoog niveau, waarin de betrokkenen zich rekenschap geven van wat er is gebeurd en daarmee tevens (politieke) verantwoording afleggen. Maar de risico's van een oppervlakkig media-spektakel, politieke proliferatie en een strijd om reputaties is groot. De wetenschappelijke kerninhoud van het rapport zal daarbij nog verder uit het zicht raken.

Maar ik eindig als optimist. Nu de integrale vertaling in het Engels op het net staat, kan ook internationaal intensiever kennis worden genomen van het resultaat. Ook is mogelijk dat in het voormalige Joegoslavië het rapport een rol gaat spelen in het nu nog zo moeizame verwerken van het recente verleden. Er moet gewaakt worden voor overspannen verwachtingen, maar het is duidelijk dat juist in die regio het rapport als een van de eerste zorgvuldige, onafhankelijke wetenschappelijke onderzoeken (zo niet het eerste) tegemoetkomt aan een mogelijke behoefte aan betrouwbare basiskennis.

Het was voor het NIOD en vooral voor de onderzoekers een uitputtende, enerverende en belastende, maar ook fascinerende ervaring. Het resultaat behoren zij niet zelf te recenseren, maar een zekere tevredenheid dringt zich voorlopig aan hen op. Als eerstverantwoordelijke voor het aanvaarden van de opdracht en het verdere proces ben ik mij akelig bewust van de risico's die wij hebben gelopen. Toch sta ik nog altijd achter de beslissing van 1996. Ik zou het bij wijze van spreken weer doen met hetzelfde basisargument: als 'de samenleving' met zoveel klem om wetenschappelijk onderzoek vraagt, dan hoort 'de wetenschap' in beginsel positief te reageren. Wel zou ik minder illusies hebben over de directe effecten van het resultaat. En ik zou in de organisatie van het onderzoek de bestrijding of voorkoming van de stress waaronder een onderzoeksgroep kan komen te staan vanaf het begin veel meer prioriteit geven. Daarentegen zou ik wat minder zorgen hebben over het uit elkaar houden van politiek en wetenschap. De 'gewone' wetenschappelijke aanpak blijkt aardig te voldoen. Een vleugje extra terughoudendheid is genoeg. De politiek trekt zich toch niet veel van zo'n onderzoek aan. Zij kiest haar eigen pad. Een geruststellende gedachte in een als geheel zorgelijk traject.

Hans Blom is directeur van het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie (NIOD) en hoogleraar Nederlandse geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam.

Literatuur:

Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie, *Srebrenica, een 'veilig' gebied. Reconstructie, achtergronden, gevolgen en analyses van de val van een Safe Area*. Uitgeverij Boom 2002, 3400 blz., € 89,- (plus een cd-rom en vier deelstudies). Voor titels en auteurs, zie www.uitgeverijboom.nl
Voor Engelse versies, zie www.srebrenica.nl